

*Ахметжанова Ж.Б.¹, Алшынбекова Г.Қ.², Тебенова Қ.С.³

^{1,2,3} Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

¹ORCID ID: 0000-0001-5212-162X

²ORCID ID: 0000-0001-5143-2338

³ORCID ID: 0000-0003-0648-7828

*(E-mail: zhanar-ahmetzhan@mail.ru)

АУТИСТІК СПЕКТРЛІ БҰЗЫЛЫСЫ БАР БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ҰҒЫМДЫҚ АСПЕКТІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация

Қазіргі уақытта аутистік спектрлі бұзылысы бар балалар дефектологтардың, логопедтердің, психологтардың және аутизмнің пайда болу теорияларын белсенді зерттейтін, диагностикалық тәсілдерді дамытатын, сондай-ақ кешенді диагностиканың әртүрлі технологияларын және осы санаттағы баланы тәрбиелеп отырған отбасын түзетудің, сүйемелдеудің әртүрлі әдістерін жасайтын басқа мамандардың назарын өзіне аударып отыр. Аутистік спектрлі бұзылысы бар балалардың негізгі проблемаларының бірі – сөзді түсінбеушілік, оның ұғымдық жағының бұзылуы, логикалық ойлаудың болмауы, эмоционалды байланыстың болмауы, нәтижесінде ерте жаста баланың коммуникативті сөйлеу дағдылары мен қимыл-қозғалыс дағдыларының қалыптаспауы мен дамымауы.

Мақаланың мақсаты – аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастырудың оңтайлы әдістерін пәндік-практикалық іс-шаралар арқылы зерттеу және олардың тиімділігін анықтау.

Зерттеу әдістері – психологиялық дамудың түрі ретінде белгілі ғалымдардың, атап айтқанда, К.С.Лебединскаяның, Е.Р. Баенскаяның, Л.С. Выготскийдің, О.С. Никольскаяның, М.М. Либлингийн, М.И.Лынскаяның, Р.А. Сулейменованың, Г.А. Ильмуратованың, А.К. Ерсаринаның, З.Б. Джангельдинованың, З.Б.Айтжанованың зерттеу еңбектеріндегі аутистік спектрлі бұзылысы бар балалар туралы көзқарастары, ой-пікірлері негізге алынды.

Зерттеу проблемасы бойынша, ғылыми-әдістемелік әдебиеттер талданды, аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардағы сөйлеудің ұғымдық беріктігінің даму деңгейі анықталды. Қалыптастырушы экспериментті жүргізу үшін жаттығулар бейімделіп, құрастырылды және тәжірибе барысында қолданылды. Соңында, алынған қорытындылар бойынша зерттеу нәтижелері анықталып, мектеп оқушыларына эксперимент ретінде қолданылып, анализ жасалып, гипотеза анықталып, математикалық ситатиска динамика негізінде өңделді.

Түйін сөздер: аутистік спектрлі бұзылысы, сөйлеу, бастауыш мектеп, бастауыш мектеп жасындағы балалар, сөйлеудің ұғымдық жағы, дамыту, таным

Кіріспе. Аутистік спектрдің бұзылуы – бұл әлеуметтік өзара әрекеттесу мен қарым-қатынастағы бұзылулармен, стереотиптік мінез-құлық үлгілерімен және біркелкі емес интеллектуалды дамумен сипатталатын психикалық бұзылыс. Сонымен қатар, бұл сөйлеудің мағынасын, оның ішінде балаға арналған сөздерді түсіну дағдысының болмауымен қиындайды.

Бұл балалардың негізгі проблемаларының бірі – сөзді түсіне алмау, оның концептуалды аспектісінің бұзылуы, логикалық ойлаудың болмауы, эмоционалдық байланыстың болмауы, соның салдарынан коммуникативті сөйлеу дағдыларының қалыптасуы мен дамуының кешеуілдеуі. Соңғы жылдары әртүрлі елдерде жарияланған әдістемелік әдебиеттерді талдау нәтижесінде аутистік спектрлі бұзылыстары бар балалардың концептуалды сөздік қорын қалыптастыру әбден мүмкін деген тұжырым қалыптасты. Нәтижесінде, танымдық және объективті белсенділікті дамытумен тығыз байланыста жүзеге асырылатын, балалық шақтың жетекші әрекеті – ойын әрекеті екендігі дәлелденді. Аутистік спектрлі бұзылысы бар балалардың ата-аналарының мамандарға жүгінуінің ең көп тараған себебі, олардың сөйлеу қабілетінің жеткіліксіздігі, ең алдымен, оның коммуникативті функциясының дамымауымен байланысты.

К.С. Лебединскаяның зерттеуінде көрсеткендей: «...ерте балалық аутизмі – бұл жүйке жүйесінің патологиясы, онда баланың сыртқы әлеммен және ең алдымен адаммен

эмоционалды байланысын қалыптастыру қиын. Аутистік спектрлі бұзылысы бар балалардағы қарым-қатынастың болмауы, ерте балалық шақтан бастап, баланың бүкіл психикалық дамуының барысын бұрмалайды, оның әлеуметтік бейімделуіне өрескел кедергі келтіреді. Уақтылы диагностикасыз және тиісті клиникалық-психологиялық-педагогикалық түзетусіз мұндай балалардың едәуір бөлігі өз деңгейінде білім ала алмайды және қоғамдағы өмірге бейімделмейді. Керісінше, ерте диагностикамен, түзетудің уақтылы басталуымен аутистік спектрлі бұзылысы бар балалардың көпшілігін оқытуға және тәрбилеуге болады, бірақ олардың әртүрлі білім салаларында әлеуетті дарындылығын дамыту қиындық тудырады» [1], - деген тұжырымдамасын негізге алдық. Осыған байланысты аутистік спектрлі бұзылысы бар балаларда пәндік-практикалық қызмет арқылы қарым-қатынасты қалыптастыру кезінде түзету көмегін көрсетудің әдістері, әдіснамасы, тәсілдері туралы мәселелер де қолға алынды. Көрсетілген мәселе бойынша психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдау пәндік-практикалық қызмет арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеуінің танымдық түсінігін қалыптастыру қажеттілігі мен практикада жұмыс істеу барысында бір жүйенің болмауы, әдістемелік әдебиеттерде жеткіліксіз сипаттама арасындағы қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Анықталған қайшылықтар негізінде пәндік-практикалық қызмет арқылы аутистік спектрлі бұзылған бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық, танымдық түсінігін қалыптастыруды ұйымдастырудың педагогикалық жағдайларын зерттеу қажеттілігі мәселесі тұжырымдалды.

Әдістер мен материалдар. Соңғы онжылдықтарда дефектологтар мен психологтар ойын шеңберіндегі объективті-практикалық әрекеттер арқылы концептуалды жағын қалыптастыру мәселесі бойынша зерттеулер жүргізді. Сөйлеудің концептуалды жағын қалыптастыруға, зерттеушілік дағдыларды, символдық қабілеттерді, ойлау икемділігін, қиялын дамытуға мүмкіндік беретін мазмұнды практикалық әрекет деп есептейді. Мұның бәрі баланың мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді, ол аз монотонды, стереотиптік, икемді және болжамды болады. Сонымен қатар, ол аутистік спектрлі бұзылыстары бар баланың коммуникативті мүмкіндіктерін ашып, оның дамуын әлеуметтік қарым-қатынасқа бағыттауға мүмкіндік береді. Дұрыс қалыптасқан коррекциялық ойын кешені, сенсорлық және заттық-практикалық өзара әрекеттесу процесінде бала басқа адамдардың эмоцияларымен үйлесетін көңіл-күйді бастан кешіреді. Бұл, өз кезегінде, баланың ұғымдық аппаратының және басқа да көптеген дағдыларының дамуына оң әсер етеді. Сонымен қатар, объективті-практикалық ойын әрекетін дамыту әлеуметтік әлемді тереңірек түсінуді талап етеді және аутистік спектрлі бұзылыстары бар балада әлеуметтік өзара әрекеттесу аспектілерін қабылдау қабілетін қалыптастырады. Когнитивті, эмоционалдық және әлеуметтік-коммуникативтік сфералардың даму көзіне айналады.

Сонымен бірге, отандық арнайы педагогика мен психологияның дамуының қазіргі кезеңінде аутистік спектрлі бұзылыстары бар балалардың ойын дағдылары аясында сөйлеудің концептуалды жағын, объективті әрекеттерін қалыптастырудың жалпы қабылданған бағдарламалар, сондай-ақ оларға арналған қазақ тіліндегі арнайы әдістемелік нұсқаулардың өте аз екендігін атап өткен жөн.

Дефектолог мамандарға сабақты ұйымдастыру мен өткізу әдістемесіне қойылатын жалпы талаптар:

- сөздік қорды дамытудың танымдық процестердің дамуы мен бірлігі (қабылдау, бейнелеу, ойлау);
- сабақ барысында балалардың сөйлеу және танымдық әрекетін мақсатты түрде ұйымдастыру;
- сөйлеудің танымдық белсенділікті ұйымдастырудың негізі ретінде көрнекіліктің болуы;
- сабақтарда және бос уақытта сөздік жұмысының міндеттерін іске асырудың бірлігі.

Ұғымдық сөздікті қалыптастыру немесе жетілдіру – бұл балалардың сөйлеуіне жаңа сөздерді енгізумен, олардың мағыналарын қалыптастырумен және сөйлеу іс-әрекетінде өзектендірумен тығыз байланысты трансляциялық үдеріс. Бұл жұмыстың нәтиже кезеңі

тақырыптық және лексикалық-семантикалық топтарға біріктірілген лексикалық бірліктерді белсендіру, саралау және контексттеу болып табылады.

Осы санаттағы балалардың сөйлеуінің ұғымдық жағының ерекшеліктерін зерттеу және олардың белсенді сөздік қорын қалыптастырудың жинақталған тәжірибесі бізді осы бағытта түзету-дамыту жұмысын өте күрделі, бірақ оң нәтижеде жүзеге асыруға болтындығына көз жеткізеді. Аутистік спектрлі бұзылыстары бар балаларда ұғымдық сөздікті қалыптастыру оларды түзету және дамыту үшін қажетті шарт болып табылады. Сондықтан ұғымдық сөздіктің көлемі және оның әртүрлілігі сөйлеуді дамыту әдістемесінде коммуникативті дағдыларды қалыптастырудың маңызды шарты ретінде қарастырылады. Қарапайым идеялар мен ұғымдарды қалыптастыру бойынша жүргізілген жұмыс балалардың қоғамға бейімделуінің негізгі алғышарттарының бірі ретінде әрекет етеді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Пәндік-практикалық іс-әрекет арқылы сөйлеудің ұғымдық жағын қалыптастырудағы негізгі мәселе – аутизмдегі сөйлеудің ауыр бұзылыстары танымдық іс-әрекеттің жоғары деңгейлерінің қалыптасуына, ойлаудың өзіндік ерекшеліктеріне әсер етеді. Мақаланың зерттеу нәтижелері бастауыш мектеп білім беру ұйымдарының мұғалімдері үшін, сондай-ақ аутистік спектрлі бұзылысы бар балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналар үшін осы санаттағы балалардың пәндік-практикалық қызметі арқылы бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді, сондай-ақ әзірленген оқу материалдарын қолдану мүмкіндігі, әдістемелік әзірлемелер, практика базасының психологиялық-педагогикалық қызметі процесінде дефектолог маманның ұсынған ұсынымдарымен ерекшеленеді.

Аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеуінің ұғымдық аспектісін дамыту мәселелері өте ауқымды және күрделі. Дегенмен, осы және басқа да көптеген мәселелерге қарамастан, аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық жағын қалыптастыру, дефектологтың кешенді жүргізілген сабақтары аясында ұзақ және күрделі үдерістің нәтижесінде сөйлеуді түзету, психолог және логопед, балалардың бірте-бірте тілдік сезімін, сөйлеу құралдарын меңгеруді дамытады, соның негізінде еркін қарым-қатынас үдерісінде сөйлеуді дербес дамытуға және сөздік қорды байытуға мүмкіндік туады. Мұғалімнің міндеті – оларды біріктіру және баланың «жақын даму аймағын» кеңейту.

Зерттеудің әдістемелік негізіне Р.А. Сулейменова және Г.А. Ильмуратованың аутизм туралы идеялары, психикалық дамудың бұрмаланған түрі ретіндегі зерттеулерін негізге алып, аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балаларда педагогикалық зерттеулер жүргізу барысында сөйлеудің ұғымдық аспектісінің қалыптасуында септігін тизетіндігіне көз жеткіздік.

Аутистік спектрлі бұзылыстары бар балаларды дамытудың арнайы бағдарламасын әзірлеудің өзектілігі мен қажеттілігі біріншіден, Қазақстанда осы санаттағы балалар санының тұрақты өсуімен байланысты. Арнайы және жалпы білім беру ұйымдарында аутистік балалармен жұмыс істеуге арналған отандық бағдарламалар дайындалған. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды арнайы білім беру мен сапалы оқытудың қолданыстағы бағдарламалары аутистік спектрлі бұзылыстары бар балалардың психикалық дамуының негізгі ерекшеліктерін ескермейді. Ал біз қарастырып отырған бағдарлама психологиялық-педагогикалық түзету кабинеттері мен оңалту орталықтарының психологтарына, сондай-ақ аутистік спектрлі бұзылыстары бар балаларға жеке (кіші топтық) психологиялық көмек көрсететін мектепке дейінгі, арнайы мектеп және жалпы білім беретін ұйымдардың психологтарына арналып әзірленген. Арнайы дамыту бағдарламасы аутистік спектрлі бұзылыстары бар баланың дамуының маңызды аспектілерін, яғни, қарым-қатынасты, әлеуметтік өзара әрекеттесу мен әлеуметтенуді дамытуға бағытталған. Әзірленген бағдарламаның негізгі критерийі – аутистік спектрлі бұзылыстары бар баланың мүддесіне эмоционалдық-коммуникативтік дамудың, әлеуметтік бейімделудің және әлеуметтенудің тиімділігі болып табылады.

Біз басшылыққа алған бағдарлама Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің бұйрығымен Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мекемелері үшін құрастырылған және психикалық дамуының ауыр және терең дамуы тежелген балалармен жұмыс істеуге арналған материалдарды педагогика ғылымдарының докторы Р.А. Сулейменова мен Г.А. Илмуратованың және А.К. Ерсаринаның, З.Б. Джангельдинованың, З.Б.Айтжановалардың жетекшілігімен арнайы және инклюзивті білім беруді дамытудың Ұлттық ғылыми-практикалық орталық мамандарының практикалық жұмыс тәжірибесін жалпылау негізінде әзірленген [2, 3].

Бағдарламаны талдау ауыр және терең ақыл-ой кемістігі бар балалар меңгере алатын ең төменгі дағдылар туралы түсінік береді. Аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеуінің концептуалды жағын пәнге байланысты практикалық іс-әрекеттер арқылы қалыптастыру. Бағдарламаны іске асыру әр жас кезеңіндегі жетекші іс-әрекеттердің қалыптасуына тән баланың психикалық дамуының онтогенетикалық заңдылықтарын ескере отырып жүзеге асырылады.

Баланың психикалық дамуының онтогенетикалық заңдылықтарын ескерумен қатар, бағдарлама келесі принциптерді ескереді:

- Даму бұзылыстарын диагностикалау мен түзетудің бірлігі.
- Түзету-дамыту көмегінің дамытушылық сипаты.
- Баланың дамуындағы тәрбиенің жетекші рөлінің ұстанымына негізделген білім берудің дамытушылық сипаты.

Жоғарыда аталған принциптер келесі міндеттерді анықтайды:

- Коррекциялық-педагогикалық көмектің жетекші міндеттерінің бірі ретінде ақыл-ой кемістігі бар баланың әлеуметтік тәжірибені игеру жолдарын қалыптастыру.

- Ата-аналарды немесе оларды құқықтық алмастыратын адамдарды түзеу-тәрбие процесіне қосу.

- Баланың психофизикалық дамуына түзету-тәрбиелік әсер етуді жоспарлау және жүзеге асыру мақсатында әрбір жас кезеңіндегі баланың негізгі жетістіктерін анықтау.

Осы санаттағы балалардың интеллектуалдық дамымауының ауырлығын, сондай-ақ әрбір баланың өзіндік ерекшеліктері мен даму деңгейін ескере отырып, баланы оқытуға қолайлы бөлімдерді таңдайды. Сонымен, қарапайым сөйлеу және ұғымдық идеялардың дамуы арнайы сабақ кезінде емес, пәндік және ойын әрекеттерін қалыптастыру арқылы жүреді

«Сөйлеудің ұғымдық жағы» термині сөйлеу әрекетінің сөйлеуді қабылдау және түсіну жағын білдіреді. Ауызша сөйлеу, ауызша сөйлеуді есту арқылы қабылдауда көрінеді. Аутистік спектрінің бұзылуы – афазияның әртүрлі формалары бар балаларға тән және ми қыртысының зақымдануына байланысты сөйлеудің функционалдық жүйесінің әртүрлі буындарының ақаулары бұзылады. Ұғымдық сөйлеудің бұзылуының себептері инверсия болуы мүмкін (сөйлемдегі зат есімдер мен етістіктерді дұрыс қолдана алмау); сөздердің формаларын өзгерте алмау; ал аутистік спектрлі бұзылысынан зардап шегетін балалар жағдайында сөйлеу дыбыстарын тани алмау қиындығы туындайды.

Онтогенезде сөйлеудің ұғымдық жағы 1-кестеде келтірілген мәліметтерге сәйкес өмірдің әртүрлі кезеңдерінде дамиды.

1-кесте. Онтогенездегі сөйлеудің ұғымдық жағының, яғни сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыру дағдылары мен тәсілдері

Онтогенездегі сөйлеудің ұғымдық жағының дағдылары мен тәсілдері	Баланың жасы
Бала қазірдің өзінде ата-анасының дауысына гүілдеп дыбыс шығару арқылы жауап береді.	1-1,5 ай
Ересектердің қарым-қатынасындағы белсенді реакция (күлімсіреу, қолды, аяқты сермеу).	3 ай
Интонацияның өзгеруін ажыратады және оған сәйкесінше жауап береді.	4 ай
Өзіне жүгінген кезде гүілдеп жауап береді.	5 ай
Өз атын біледі.	6 ай

Ым-ишарамен сүйемелденетін өтініштерді қабылдайды.	7 ай
Бет бөліктерінің аттарын біледі.	7,5 ай
Қимылмен еш қиындықсыз өтініштерді түсінеді.	8,5 ай
Бөлмеде бұрыннан белгілі заттарды таба алады.	9-10 ай
Кітаптағы қарапайым суреттерді қолымен көрсете бастайды.	10-11 ай
«Мүмкін емес». «болмайды» деген сөздердің мағынасын біледі.	11 ай
«Кел», «тамактанайық» сияқты тіркестерді түсінеді. Кем дегенде екі түсті көрсете алады.	1 жас
Сурет кітаптарындағы сұрақтарға жауап береді және ондағы өзіне таныс жануарлардың, заттардың суреттерін көрсете алады.	2 жас
Шағын әңгімелер мен ертегілерді қабылдайды. Бала таныс заттардың сипаттамаларын, сөздердің мағынасын түсіне бастайды.	2 жас 5 ай
Антонимдермен танысу.	3 жас
Сұрақтарға жауап беру арқылы диалогқа қатысады.	3 жас 5 ай
Сөйлеуді жалпы қабылданған түрде, он немесе одан да көп сөз тіркестерін қабылдайды.	4 жас 5-6 ай
Сұрақтарға жауап бере алады: достық, қорқыныш, қуаныш дегеннің не екенін түсінеді.	5-6 жас

Дереккөз: [3, 159 б.]

Атап өткеніміздей, біз басшылыққа алған бағдарламалар бойынша бастауыш мектеп жасындағы балаларға пәндік-практикалық іс-әрекет арқылы сөйлеудің ұғымдық жағын қалыптастыру мақсатында педагогикалық зерттеу жүргіздік.

Педагогикалық зерттеу 3 кезеңде жүргізілді:

Бірінші кезеңде (анықтаушы) пәндік-практикалық тиімділік арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың дамуында сөздің ұғымдық беріктігінің қалыптастыру нәтижесі анықталды.

Анықтаушы кезеңнің мақсаты – критерийлер бойынша сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптасу деңгейін анықтау.

Міндеттері:

- зерттеуге қатысатын балаларды тексеру әдістерін тандау;
- АСБ бар бастауыш мектеп жасындағы балаларға тексеру жүргізу;
- АСБ бар бастауыш мектеп жасындағы балаларды тексеру нәтижелерін сипаттау, сапалық және сандық талдау.

Әдістемелер:

1 . «Затқа қол тигізу»

Тапсырма – «Қуыршақтың қайда екенін көрсет».

Ойын әрекеттері: мұғалім баланы қуыршақты қолына алуға, оның әртүрлі бөліктерін көрсетуін сұрайды.

2. «Затты қолдың саусақ ұшымен ұстап контейнерге түсіру», «Заттардың арақатынасы». «Фигураларды сұрыптау» дидактикалық ойыны.

Ойын әрекеттері: геометриялық фигураларды пішіні, өлшемі және түсі бойынша сұрыптап, оларды орын-орнына орналастыру.

3. Тапсырма – «Қуыршақты тербет», «Машинаны айналдыра жүргіз».

Ойын әрекеттері: мұғалім балаға қуыршақты қолына алып, оны шайқап, «әлди-әлди» әнін айтуын сұрайды. «Пип-пип» деп дыбыстап, машинаны еденге айналдыра жүргіз.

Педагогикалық зерттеудің анықтау кезеңінің сандық нәтижелерінің зерттеу төмендегідей динамикалық көрсеткіштермен анықталды (1-2-сурет).

1-сурет – Педагогикалық зерттеудің анықтау кезеңінің сандық нәтижелерінің көрсеткіші
Дереккөз: Авторлар әзірлеген.

2-сурет – Педагогикалық анықтау кезеңінің сандық нәтижелерін зерттеу көрсеткіші
Дереккөз: Авторлар әзірлеген.

Екінші кезеңде (қалыптастырушы) пәндік-практикалық тиімділік арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық дамуында сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыру бойынша мақсатты педагогикалық жұмыс жүргізілді.

Қалыптастырушы кезең балалардағы түсініктермен әрекеттерді дамытуға арналған тапсырмалар бағыттары 3 түрге бөлініп, тапсырмалардың негізгі мазмұны талданып, дидактикалық ойындар, арнайы тапсырмалар және жаттығулар сараланып алынды және 3-кестеде көрініс тауып, нәтижесі анықталды (2-кесте)

2-кесте. Дидактикалық ойындар, арнайы тапсырмалар және жаттығулар.

Балалардағы түсініктермен әрекеттерді дамытуға арналған тапсырмалар бағыттары	Тапсырмалар мазмұны	Дидактикалық ойындар, тапсырмалар және жаттығулар
1. Өтініштерді түсінуге және орындауға үйрету, затты ұстау және басқа да манипуляциялық әрекеттер жасауға үйрету.	1. Допты, қуыршақты, машинаны түртіңіз. 2. Допты қолыңызға қысып, қолыңызды ашыңыз. 3. Қолыңызды доппен, текшемен ашыңыз 4. Қуыршақты, машинаны үстелден, еденнен, қолыңыздан алыңыз 5. Пирамиданы жинаңыз 6. Заттарды қорапқа салыңыз 7. Заттарды белгілері бойынша сұрыптаңыз: түсі, пішіні. 8. Допты себетке лақтырыңыз	Дид. ойын «Менің добым». Дид. ойындар «Үлкен-кішкентай», «Менің пирамидам», «Юла айналдыру». Дид. ойын «Тактильді доптар». Дид. ойын «Фигураны бер». Дид. ойын «Допты лақтыр».

2. Ауызша айтқан әрекеттерді түсіну және орындау дағдыларын қалыптастыру: «Бер, ал, лактыр, жина, ұр, шайқа, жылжыт және т.б.	1. Затты алып қорапқа тастаңыз 2. Ойыншықтан дыбыс шығарыңыз (басыңыз, түртіңіз, шайқаңыз) 3. Допты айналдырыңыз 4. Бөлшектерді ажыратыңыз 5. Текшелерден мұнара тұрғызыңыз 6. Бөтелкені, құмыраны, қорапты ашып, жабыңыз 7. Сақинаны өзекке байлау, моншақтар.	Дид. ойындар: «Фигураны бер». Дид. ойындар: «Лактыр», «Ал», «Қораптан шығар». Дид. ойындар: «Менің артымнан қайтала», «Ал және лактыр», «Көңілді саусақтар». Дид. ойындар: «Дыбыстарды қайтала», «Қолыңды қыс және аш»
3. Қалыптастыру нәтижелерін анықтауға бағытталған ситуациялық ойын әрекеттерін қолдану: «Бух, Оп, Бам, Қайда, Әлди-әлди» және т.б.	1. Көлікті айналдырып, Би-би деп қайталаңыз 2. Тақылдат және Тик-так деп қайталаңыз 3. Қуыршақты төсекке жатқызып, Әлди-әлди деп қайталаңыз 4. Қуыршақты тамақтандыруға еліктеңіз және ням-ням деп қайталаңыз. 5. Жағдай бойынша ойын әрекеттерін модельдеу.	«Менің артымнан қайтала» жаттығуы. «Сақиналарды жинау» жаттығуы. Дид. ойын «Менімен бірге ән айт!». «Мен жүргізушімін!» жаттығуы. «Шаштаразда» жаттығуы.

Дереккөз: Авторлар әзірлеген.

Пәндік-практикалық тиімділік арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық дамуында сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыру бойынша сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыруды бағалау критерийлері анықталды (3-кесте)

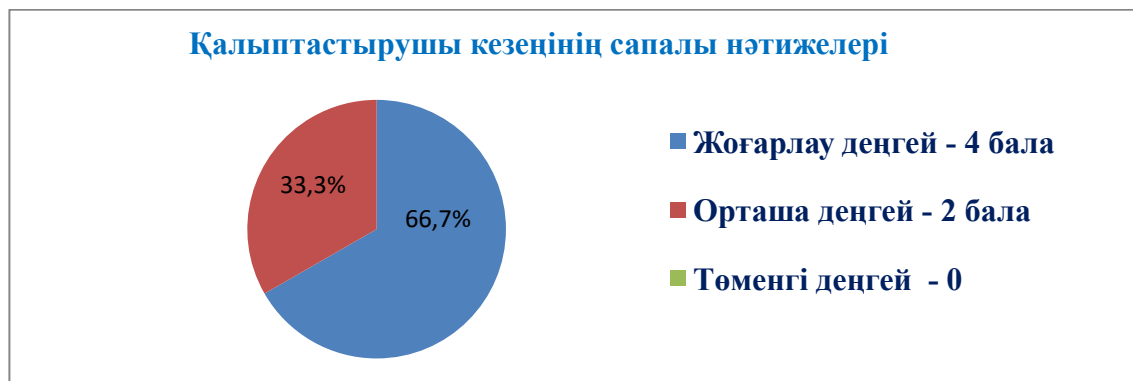
3-кесте. Сөйлеудің ұғымдық беріктігін қалыптастыруды бағалау критерийлері

Балалар тізімі	1 ДЕҢГЕЙ Өтініштерді түсіну және орындауға үйрету, затты түсіру және басқа да манипуляциялық әрекеттер жасауға үйрету.							2 ДЕҢГЕЙ Ауызша айтқан әрекеттерді түсіну және орындау дағдылары қалыптастыру.					3 ДЕҢГЕЙ Қалыптастыру нәтижелерін анықтауға бағытталған ситуациялық ойын әрекеттерін қолдану (көлік жүреді – би-би, қуыршақ ұйықтайды – әлди-әлди)						Жалпы ұпайлар
	Затты түрткіз	Затты ұстап, қолыңызды ашыңыз	Затты ұстап алып алақаныңызбен ұстаңыз,	Зат бар жұдырықты ашыңыз	Үстел бетінен затты алыңыз, еденнен, ересек адамның қолынан алыңыз	Көлемі мен құрылымы, түсі бойынша бірнеше заттарды кезекпен алып,	Лақтыру шеберлігі	Саусақ ұстағыш және затты контейнерге лақтыру	Ойыншықтан дыбыс шығару және дыбысқа еліктеу	Допты домалату, затты бөліктерге бөлу, 2 текшеден мұнара салу	Ыдысты ашыңыз және жабыңыз	Моншақтарды өзекке байлаңыз	Көлік Би-Би барады	Машина Пип-пип сигнал береді	Сағат жүреді: тик-так	Қуыршақ ұйықтайды: баю-бай	Қуыршақты тамақтандыруға еліктеу: ням-ням	Жағдай бойынша ойын әрекеттерін саналы түрде имитациялау	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	1	1	1				1			1	1		1			1			8
2	1	1	1	1		1		1	1	1	1			1	1	1	1	1	14
3	1	1	1						1		1		1						6
4	1	1	1					1	1							1		1	7

5	1	1	1								1		1	1					6
6	1	1	1	1				1	1						1				7

Дереккөз: Авторлар әзірлеген.

Қалыптастырушы педагогикалық зерттеудің сапалы нәтижелері анықталып, 4 бала жоғарылау деңгей көрсетсе, 2 бала орташа деңгейді көрсетті (3-сурет).

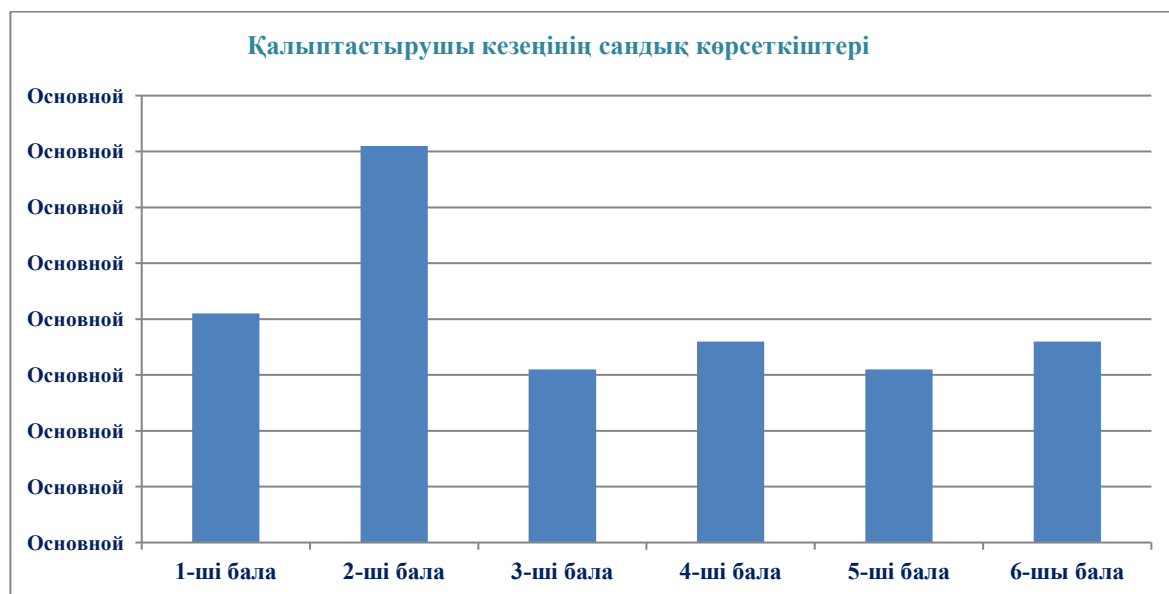

3-сурет – Қалыптастырушы педагогикалық зерттеудің сапалы нәтижелері

Дереккөз: Авторлар әзірлеген.

Үшінші кезеңде (бақылау) жүргізіліп жатқан жұмыстың тиімділігін бағалау және бақылау және эксперименттік топтағы пәндік-практикалық тиімділік арқылы аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың үйлесімді сөйлеудің қалыптасуындағы динамикалық гистограмма бойынша өзгерістер анықталды.

Педагогикалық зерттеудің анықтау кезеңінің сандық нәтижелерінің динамикалық гистограммасы жасалып, бақылау кезеңінің сандық көрсеткіштері анықталды (4-сурет).

4-сурет – Педагогикалық зерттеудің анықтау кезеңінің сандық нәтижелерінің гистограммасы

Дереккөз: Авторлар әзірлеген.

Қорытынды. Сенсорлық қабылдаудың қалыптасуы ойлаудың қарапайым түрі көрнекі және тиімді дамуына ықпал етеді. Бала көру және есту зейіні, қабылдау және зейінді шоғырландыру арқылы заттарды әртүрлі белгілеріне қарай анықтауға және топтастыруға, олардың қасиеттері мен қарым-қатынастарын ажыратуға үйренеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижесінде ғылыми-әдістемелік әдебиеттер талданды, аутистік спектрлі бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балалардағы сөйлеудің ұғымдық беріктігінің даму деңгейі анықталды. Қалыптастырушы экспериментті жүргізу үшін жаттығулар бейімделіп, құрастырылды және тәжірибе барысында қолданылды. Зерттеу нәтижелері анықталып, өңделді.

Аутистік спектрлі бұзылыстары бар балаларды тиімді оқытудың маңызды шарттары – оқиғалардың болжамдылығы, жүйелілігі болып табылады. Сондықтан баланың уақыты мен кеңістігін ұйымдастыру маңызды.

Сөйлеудің ұғымдық жағын қалыптастыру кезінде, ең алдымен, баладан кез-келген қол жетімді тәсілдермен өз қажеттіліктерін білдіруге, оған қойылатын талаптарды түсінуге, сондай-ақ оған эмоционалды және жеке қарым-қатынастың барлық мүмкін формаларын көрсетуге мүмкіндік алу керек.

Пәндік-практикалық іс-әрекетті қолданудың әртүрлі әдістерінің элементтері бар жеке сабақтарда балалар өздерінің көкірек көкжиектерін кеңейтеді, ақыл-ой қабілеттерін белсендіреді, сөйлеу және интонациялық қарым-қатынасты барынша арттыруға, есту қабілетін жақсартуға мүмкіндік алады. Жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін сабақ кезінде арнайы дидактикалық құралдарды қолдану, жаңа тақырыптарды оқып-үйрену кезінде айтылу бойынша жұмыс істеу, жеке сабақтарда арнайы дайындалған көрнекі құралдарды, қызықты түрлі ойындарды қолдану қажет.

Осылайша, аутистік спектрлі бұзылыстары бар бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің ұғымдық аспектісін дамытып, қалыптастыру пәндік-практикалық іс-шаралар арқылы жүзеге асырылса, онда сөйлеудің ұғымдық жағының деңгейін арттыру болжанады, өйткені бұл, балаларды белсенді таным жүйесіне тартуға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеулер қарастырылып отырған мәселенің толық шешімін табуға толыққанды жауап бермейді, керісінше, мәселені болашақта әрі қарай зерттеуді жалғастыруды талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Лебединская К.С., Никольская О.С. Клинико-психологическая классификация. Диагностика раннего детского аутизма. – М.: Просвещение, 1991. – 53 с.
- 2 Специальная развивающая программа для детей с аутизмом [Текст] /Ерсарина А.К., Джангельдинова З.Б., Айтжанова Р.К.- Алматы, ННПЦ КП, 2020. – 169 с. URL: <https://special-edu.kz/tipprog/Ersarina/autizmrus.pdf>
- 3 Специальная коррекционно-развивающая программа для детей с нарушениями интеллекта / Ерсарина А.К., Юлдабаева Д.Р. – Алматы: ННПЦ РСИО, 2021. – 175 с.

REFERENCE

- 1 Lebedinskaya K.S. Nikol'skaya O.S. (1991) Kliniko-psikhologicheskaya klassifikaciya. Diagnostika rannego detskogo autizma [Clinical and psychological classification. Diagnosis of early childhood autism]. — M.: Prosveschenie, 53 p. [In Russian]
- 2 Ersarina A.K., Dzhangel'dinova Z.B., Aitzhanova R.K. (2020). Special'naya razvivayushchaya programma dlya detej s autizmom [Special developmental program for children with autism] - Almaty, Nacional'nyj nauchno-prakticheskij centr korrekcionnoj pedagogiki [National Scientific and Practical Center for Correctional Pedagogy], 169 s. URL: <https://special-edu.kz/tipprog/Ersarina/autizmrus.pdf> [In Russian]
- 3 Special'naya korrekcionno-razvivayushchaya programma dlya detej s narusheniyami intellekta (2021) [Special correctional and developmental program for children with intellectual disabilities]/ Ersarina A.K., YUldabaeva D.R. – Almaty: NNPC RSIO [National Scientific and Practical Center for Correctional Pedagogy], 2021. – 175 s.

*Ахметжанова Ж.Б.¹, Алшынбекова Г.К.², Тебенова К.С.³
^{1,2,3} Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ПОНЯТИЙНОЙ СТОРОНЫ РЕЧИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Аннотация

В настоящее время дети с расстройствами аутистического спектра привлекают внимание дефектологов, логопедов, психологов и других специалистов, активно изучающих теории возникновения аутизма, разрабатывающих диагностические подходы, различные технологии комплексной диагностики и методы коррекции, технологии сопровождения семьи, воспитывающей ребенка указанной категории. Одними из основных проблем детей с расстройствами аутистического спектра являются непонимание слова, нарушение его понятийной стороны; отсутствие логического мышления, отсутствие эмоциональной связи, вследствие чего в раннем возрасте у ребенка не формируются и не развиваются коммуникативные речевые и двигательные навыки.

Цель статьи – изучить оптимальные методы формирования понятийной стороны речи у детей школьного возраста с расстройствами аутистического спектра посредством предметно-практической деятельности и определить их эффективность.

Методы исследования: в основу положены идеи, размышления о психическом развитии детей с расстройствами аутистического спектра в исследовательских работах таких ученых, как К.С. Лебединской, Е.Р. Баенской, Л.С. Выготского, О.С. Никольской, М.М. Либлинга, М.И. Лынской, Р.А. Сулейменовой, А.К. Ерсариной, З.Б. Джангельдиновой, З.Б. Айтжановой.

По проблеме исследования проанализирована научно-методическая литература, выявлен уровень развития понятийной стороны речи у детей младшего школьного возраста с расстройствами аутистического спектра. В ходе формирующего эксперимента были адаптированы, составлены и использованы специальные упражнения. На основании полученных выводов были определены результаты исследования, которые были использованы для проведения эксперимента со школьниками, осуществлен анализ, определена гипотеза, проведена обработка данных на основе методов математической статистики.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, речь, начальная школа, учащиеся младших классов, концептуальный аспект речи, развитие, познание

* Akhmetzhanova Zh.B.¹, Alshynbekova G.K.², Tebenova K.S.³
^{1,2,3} Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

FORMATION OF THE CONCEPTUAL ASPECT OF THE SPEECH IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Abstract

Nowadays children with autism spectrum disorders attract the attention of defectologists, speech therapists, psychologists and other specialists who are actively studying the theories of the origin of autism, developing diagnostic approaches, as well as developing various technologies of complex diagnostics and various methods of correction, support of a family bringing up a child of this category. One of the main problems of children with autism spectrum disorders is the lack of understanding of words, violation of their conceptual side, lack of logical thinking, lack of emotional connection, as a result of which at an early age the child does not form and develop communicative speech and motor skills.

The aim of the article is to study the optimal methods of forming the conceptual side of speech in school-age children with autism spectrum disorders through object-practical activity and to determine their effectiveness.

Research methods - the basis is the ideas, reflections on the mental development of children with autism spectrum disorders in the research works of such scientists as K.S. Lebedinskaya, E.R. Baenskaya, L.S. Vygotsky, O.S. Nikolskaya, M.M. Liebling, M.I. Linskaya, R.A. Suleimenova, A.K. Ersarina, Z.B. Jangelidina, Z.B. Aitzhanova.

In conclusion on the research problem, scientific and methodological literature was analyzed, the level of development of the conceptual side of speech in school-age children with autism spectrum disorders was revealed. During the forming experiment the exercises were adapted, compiled and used. According to the obtained results of the research conclusions were determined, used as an experiment for schoolchildren, analyzed and defined the hypothesis, mathematical statistics in dynamics was carried out.

Key words: autism spectrum disorder, speech, primary school, primary school students, conceptual aspect of speech, development, cognition